

Шермухамедова Н.А.
фалсафа фанлари доктори., профессор
Ўзбекистан Миллий университети

Ахмедова С.Ж.
фалсафа фанлари номзоди, доцент,
Ташкент давлат шарқишунослик университети

ИНСОН ТАФАККУРИ ЎЗГАРУВЧАНЛИГИГА ТАЪСИР ҚИЛУВЧИ ОМИЛЛАР

XX ва XXI асрлар чегарасида бутун дунёда юз берган оламшумул ижтимоий ўзгаришлар Уйғониш даврида вужудга келган цивилизация типидан инсоннинг кундалик ҳаётидан энг янги технологиялар, шу жумладан ахборот технологиялари кенг ўрин эгаллаши билан боғлиқ бўлган янги типдаги цивилизацияга ўтиш билан тавсифланади (бу ерда муҳими шундаки, ахборот постиндустриал жамият коди бўлиб хизмат қилади). Илгари жамиятлар ва уларнинг аъзоларини бир-бири билан боғлаган кадриятлар тизимлари кўз ўнгимизда вайрон бўлмоқда, эски, аксарият ҳолларда архаик тусдаги социумларнинг баъзи бир унсурларини ўз ичига олган янги жамият вужудга келмоқда. Рим клубининг энг сўнгги маърузаларидан бирини тайёрлаган А. Кинг ва В. Шнайдер бундай ўзгаришларни «биринчи глобал инқилоб» сифатида тавсифлайдилар. Уларнинг фикрича, мазкур инқилоб «геостратегик бўҳронлар, бирикуви номаълумлик сари элтувчи ижтимоий, технологик, маданий ва бошқа хил омиллар таъсирида шаклланади».[1] Буларнинг барчаси инсон муаммосига янада долзарброк тус беради, зеро у жамиятнинг тизим ҳосил қилувчи омили ҳисобланади. Айнан глобал инқилоб шароитида, цивилизация ҳаётида туб бурилиш юз бераётган босқичда инсон феноменининг мазмун ва моҳияти, унинг асрлар оша диний, фалсафий, бадий ва илмий изланишлар диққат марказидан чиқмай келаётган мураккаб табиати намоён бўлади. Ж.Румийнинг “Инсон гапирувчи ҳайвондир, унинг табиатида хайрга ва шаарга мойиллик бор” [2] деган фикри унинг табиатидаги ўзгарувчанликни ва бу муайян маънода ижтимоий муносабатларга боғликлигининг ифодасидир.

Бугунги кунда инсоният тараққиётида туб бурилиш юз бермоқда ва буни давримизнинг ижтимоий бўҳронларигина эмас, балки экологик ҳалокат, табиий ресурсларнинг камайиши, гиёҳвандлик балоси ва ҳоказоларда ифодаланаётган глобал инқироз ҳам тасдиқлайди, деган фикр ижтимоий онгдан янада мустаҳкам ўрин олмақда. Одамлар ўртасидаги муносабатларнинг янги типини, янги ижтимоий қурилиш шаклини, ижтимоий дунёда инсоннинг янги мақомини топиш йўлидаги изланишлар билан тавсифланаётган глобал инқилоб кишилиқ тараққиётида янги босқич бошланганлигидан далолат беради. Уз даврида К.Ясперс «Тарихнинг маъноси ва вазифаси» асарида тарих ва инсониятнинг ягоналигини исботлаш учун «дунёвий вақт ўқи» концепциясидан самарали фойдаланган. Ушбу концепция Хитой, Хиндистон ва гарбнинг жаҳон тарихида милоддан аввалги 800 ва 200 йиллар оралиғидаги алоҳида босқични ифодалайди. Унинг фикрича, «Бу даврда жуда кўп гайриоддий воқеалар ва жараёнлар юз беради, Айни шу даврда Хитойда Конфуций ва Лаоцзи яшайди, хитой фалсафасининг янги йўналишлари, Мо-цзи, Чжуан-цзи, Ле-цзи ва бошқаларнинг ғоялари пайдо бўлади. Ҳиндистонда Упанишадлар вужудга келади, Будда яшайди; фалсафада воқелиқни фалсафий нуқтаи назардан англаб етиш имкониятларининг барчаси (скептицизмдан бошлаб материализм, софистика ва нигилизмгача) ўрганилади; Эронда Зардушт ёвузлик билан кураш бораётган дунё ҳақидаги таълимотни яратади; Фаластинда пайгамбарлар - Илия, Исаяя Иеремия ва Иккинчи Исаяя фаолият кўрсатади; Юнонистонда - бу Гомер, файласуфлар Парменид, Гераклит, Платон, Фукидид ва Архимед даври. Ушбу исмлар билан боғлиқ бўлган ғоялар ва асарларнинг барчаси Хитой, Ҳиндистон ва гарбда оз сонли юз йилликлар мобайнида деярли бир вақтда бир-биридан қатъий назар пайдо бўлган». [3] Дарҳақиқат, бир-биридан географик жиҳатдан фарқ қилувчи бу уч маданий дунёнинг у

мумий жиҳатлари қуйидагилардир:

биринчидан, инсон борликни, ўз-ўзини ва ўз чегараларини англаб етиши натижасида вужудга келган янги дунё умумий ҳисобланади; бундай англашнинг иккинчи қутби инсон мақсадлар ва муаммоларни қўйиши, унинг эркинликка интилиши, дунёнинг мутлақлиги ва трансценденталлигини тушуниб етишидир. Бу жараёнда экзистенция эркинлиги англаб етилади: экзистенция ва трансценденция ўртасида фарқ пайдо бўлади, индивидуал онг шаклланади ва ривожланади;

иккинчидан, юқорида зикр этилган маданий дунёларни тарихда илк бор вужудга келган ўзликни англаш, тафаккурнинг ўзи ҳақида мулоҳаза юритиш бирлаштиради;

учинчидан, универсал ақл ва дин даври келади. Бу даврда пайдо бўлган тафаккурнинг универсал, фундаментал категориялари ва жаҳон динларининг асослари ҳанузгача амалда қўлланилади;

тўртинчидан, рефлексия, скептицизм, аъъанага танқидий муносабат ва унинг ўзгаришлари даври келди;

бешинчидан, «дунёвий вақт ўқи» даври асосий тамойилларнинг аниқ-равшанлиги ва осойишталик руҳи билан суғорилган мифологик босқичнинг интиҳоси билан тавсифланади. Оқилона тафаккур мифни ўрганади, уни оқилонлаштиради, унинг сабабларини аниқлайди, эски мифларга мажозий тус бериш йўли билан янги мифлар яратади. Маънавий соҳасида политеизмга қарши исён, монотеистик динга интилиш юз беради. Инсон ўз тажрибаси имкониятларининг чексизлигини англаб етади, бироқ у қўйган муаммолар ўзининг узил-кесил ечимини топмайди. К.Ясперс ушбу ҳолга универсал, маданиятлараро тус беради;

олтинчидан, «дунёвий вақт ўқи» даврида маънавий эркинлик, нарсалар ва ҳодисаларга масофадан туриб ёндашиш қобилияти, одамлар, худо ва трансцендент дунёга қарши исёнкорлик руҳи билан ажралиб турувчи атоқли файласуфлар пайдо бўлади.

Қаршимизда ўта теран мавхумликларга қодир бўлган, бутун дунёда озодлик ва бахт-саодатни барқарор этишга интилаётган, уларга гоё сари юксалиш, медитация, нирвана, Дао ёки Худо ёрдамида эришишга ҳаракат қилаётган шахснинг янгича типини намоён бўлади, инсонда ёлғизлик ҳисси, дунёдан, жамиятдан юз ўгириш қобилияти пайдо бўлади. Буюк зотлар (аутентик инсон) таъсирида халқ оммаси ўзгаради ва пировард натижада инсон улкан сакрашми амалга оширади. «Дунёвий вақт ўқи» концепцияси асосида К.Ясперс ушбу даврда синхрон тарзда вужудга келган қадриятлар фан тарихининг ҳам, инсоният тарихининг ҳам ягоналигини белгиловчи фундаментал омил ҳисобланишини, улар ҳосил қилган «идеал» ўқ атрофида инсониятнинг реал тарихи ҳанузгача айланаётганини кўрсатиб беради. Ҳозир дунё миқёсида шундай вазият юзага келди - эски қадриятлар тизимлари вайрон бўлмоқда, дунё (макон ва замон, сабабий боғланишлар ва ш.к.), инсон ва жамиятнинг ўзаро нисбати, янги дунёвий тартиб ҳақида янгича тасаввурлар шаклланимоқда, инсон фаолиятининг турли соҳаларида илгари силжишлар юз бермоқда. Янги технологияларнинг кенг тарқалиши натижасида инсоният ўз ривожланишида улкан сакрашми амалга оширмоқда. Янги «дунёвий вақт ўқи» даври янгиланаётган Ўзбекистон учун ҳам улкан аҳамиятга эга, зеро бугунги кунда юртимизда Учтинчи ренессанс ривожланиши учун замин яратилмоқда. Ўзбекистон жаҳон цивилизацияси билан узвий алоқада бўлгани боне, бутун дунёда юз бераётган жараёнлар унга ҳам ўз таъсирини кўрсатмоқда. Жаҳон цивилизациясининг ўзи эса, инсоннинг янгича типини шаклланиши жараёнларига кўп жиҳатдан боғлиқ, зеро у кишилик жамиятининг ўзаги ҳисобланади. Ўз-ўзидан равшанки, бу ерда ўзини қуршаган муҳитда мўлжал олиш ва цивилизациянинг ривожланиш йўллари прогноз қилишга қодир бўлган инсон образи алоҳида эътиборга молик. Инсон табиатини космик, биологик, психологик, ижтимоий ва маданий интеграл яхлитлик сифатида тушуниш инсон экзистенциясининг воқелик билан муайян даражада мувофиқ келувчи образини яратиш ва ХХI аср бошида юз бераётган жараёнларни тушунтириш имконини беради.

Бизнинг фикримизча, тарихий тараққиёт жараёнида инсон моделлари мажмуини ўрганиш асосида инсон экзистенциясининг инсон феномени хаос ва тартибнинг бир-бирига ўтишидир, инсон шахси ўз моҳиятига кўра монада ҳисобланади, яъни инсон - бу Коннот голограммасидир, деган умумий тасаввур шаклланади. Глографик тузилмалар сифатидаги мазкур ёндашув инсон ва Коинотни синергик борлиқнинг ягона моделида бирлаштириш имконини беради. Бундан ўз-ўзидан инсоннинг

корпускуляр-тўлқинли табиати ҳақидаги тасаввур келиб чиқади. Айни пайтда, ушбу ёндашув инсон мияси фаолиятининг эҳтимол тутилган механизмини ўзига хос тарзда тушунтириш, яъни асосий фикрлаш жараёнлари мияда эмас, балки ундан ташқарида, мияни куршаган фаол автомат-хужайра муҳитида содир бўлади, деб тасаввур қилиш имкониятини беради. Голографик моделда Коннот эмпирик жиҳатдан инсониятда, ҳар бир айрим инсонда озми-кўпми тўлиқ гавдаланувчи Космик Инсон, универсал инсон сифатида намоён бўлади. Айни шу сабабли ҳар бир инсон потенциал, виртуал даражада бутун дунёни ўзида мужассамлаштиради. Инсонни монада сифатида тасаввур қилиш юз бераётган ижтимоий жараёнларни тушунишда яхши самара беради. Айнан инсон социум микрокосмоси сифатида жамият ривожланиш жараёнининг ҳаракатлантирувчи кучи сифатида майдонга чиқади, зеро жамият инсоннинг жисмоний ва маънавий имкониятларини рўёбга чиқариш учун шароит яратиши ёки бунга монелик қилишига қараб, ё фаол мувозанат ва ҳаракат ҳолатида бўлади, ё инқирозга юз тутуди ва ўз-ўзидан завоп топади. Зотан инсон умумийлик, ижтимоийлик омили эмас, балки монада бўлган шароитда индивидларнинг ўзаро алоқаси резонанс тамойилига мувофиқ юз беради. Бу ҳолда айни шундай ёндашув экологик, иктисодий, ахлоқий, мафкуравий ва цивилизацион хусусиятга эга бўлган муаммоларнинг бутун бир мажмуини ечиш имкониятини беради. XXI аср бошида инсон феномени энг аввало инсонпарвар шахе, инсонпарвар мафкура ва инсонпарвар жамият мезонларига мувофиқ ўрганилади ва ёритилади.

Бизнинг назаримизда, “инсон ва коинот” ўзаро мутаносиблигининг голографик модели инсонга бошқа мавжудотлар устидан ҳокимиятни берган индивиднинг эврилишлари феномени, индивид ва ижтимоий гуруҳлар хулқ-атворида кўркувнинг аҳамияти, «инсон - ўсимлик» квант алоқаси, яъни ахборот молекулаларининг ички муҳитида юз бераётган ўта теран квант жараёнлари руҳий ҳодисаларни фаол кодлаш имконини бериши каби ҳодисаларни янгича талқин қилиш учун имконият яратади. Мазкур модель долзарб муаммо - индивидуализм ва коллективизмнинг ўзаро нисбати муаммосини ечиш, бинобарин, социум ва маданиятнинг инқирозидан чиқиш йўлини топиш имконини беради. Инсон мавжудлигининг мураккаб дунёси унинг фаолият ва ижод субъекти сифатидаги виртуал борлиги билан узвий боғлиқ бўлиб, у инсон табиати ҳақидаги янгича тасаввурни берувчи ва инсон руҳиятининг космик асосларини намоён этувчи трансперсонал психология сари йўл очади. Айнан субъектнинг виртуал борлиги постиндустриал цивилизация сари ҳаракат йўлида виртуал технологияларнинг инсон ҳаёт фаолиятидаги ўрни ва аҳамиятини тушунтириш имконини беради. Бу инсон ўзлигининг полицентрик модели билан уйғун бўлиб, у ички диалогга, турли хил нуқтаи назарларга эга бўлган субъектни ту шунишга имконият яратади. У воқеликни амалда ҳар томонлама қамраб олишга ҳаракат қилувчи методологик плюрализмнинг психологик асосини ташкил қилади. Натижада кўп сонли ахборотга эга бўлган, ҳис-туйғуларининг бойлиги, мослашувчан фикрлаш қобилияти, эмпатияга мойиллиги билан ажралиб турадиган, яъни, универсаллик ва инсонийликнинг ортиқча «тени»га эга бўлган шахе пайдо бўлади.

Бизнинг фикримизча, ҳозирги вақтда жамият ҳаётининг барча соҳаларини тубдан ўзгартириш жараёнлари бутун дунёда кузатилмоқда, уларнинг ижобий натижалари давлат ва дин муносабатлари соҳасида ҳам намоён бўлмоқда. Бу ерда янгича сиёсий тафаккур ва у билан узвий боғлиқ бўлган очиклик ва ошкоралик, инсон онгида диний ақидапарастликнинг ҳар қандай кўринишларига, ўзгача фикрловчиларга, шу жумладан бошқа дин вакилларига нисбатан тоқатсизликка чек қўйишга алоҳитда эътибор қаратилмоқда. Шу муносабат билан ҳозирги замонда инсон тафаккурининг диний фанатизмга ижтимоий-сиёсий баҳо бериш муаммоси юзага келади. Айни шу муаммонинг кескинлашуви айрим ҳолларда бизнинг мамлакатимизда ҳам, чет элда ҳам хавфли вазиятлар юзага келишига сабаб бўлмоқда. Учинчи минг йилликда диний фанатизм ва шахсга куч ишлатиш йўли билан тазйиқ ўтказиш ҳоллари аввалгидек намоён бўлмоқда, уларнинг хавфлилик даражаси беқарорлик даврларида, инқирозли вазиятларда айниқса кучаймоқда.

Бутун дунёда динга муносабатнинг умумий манзарасига диннинг келажаги нуқтаи назаридан ёндашиш, бизнингча, ўринли бўлади. Бугунги кунда бу муаммо социология, маданиятшунослик, фалсафа, диншунослик ва теологияга оид адабиётларда тадқиқотлар ва мулоҳазалар предметиға

айланмоқда. Дин устқурма ҳодиса сифатида жамият ҳаётида муайян ижобий вазифаларни бажариши теран англаб етилмоқда. Масалан, диний хизматчилар ижтимоий ҳаётнинг ичкиликбозлик ва гиёҳвандлик, жиноятчилик ва ахлоқсизлик каби иллатларига қарши кураш олиб борадилар, жамиятни янгилаш жараёнларида иштирок этадилар. Турли конфессиялар намояндаларининг ёрдамидан ёш авлодни маънавий тарбиялашда фойдаланиш яхши самара бериши муқаррардир, зеро жаҳон маданияти ривожланишининг минг йиллик анъаналарини ўзига сингдирган турли динларнинг ақидаларида умуминсоний ахлоқ қоидалари умумлаштирилган.

Демак, дин инсон ҳаётида унинг руҳига таъсир этувчи бош омил сифатида амал қилади, айти пайтда сиёсий амалиётда аксилинсоний мақсадларда ҳам фойдаланилиши мумкин. Айтганда шундай мақсадларга эришиш учун миллатчилар, сепаратистлар, экстремистлар ва диний ақидапарастлар диндан ва диний фанатизмдан фойдаланадилар. Айти пайтда диний фанатизм, экстремизм ва диний ақидапарастлик каби ҳодисалар бутун дунёда кузатилаётган ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ беқарорлик, маданий инқироз ва сиёсий бўҳронлардан ҳам «баҳра» олади.

Маълумки, сўнгги йилларда турли «янги» динлар ва мазҳаблар сони сезиларли даражада кўпайди. Ҳозирги илмий-техник цивилизациянинг маънавий ҳаётида қадимги шарқ мистицизми гоёларининг таъсири анча кучайди. Осиё, Африка ва Лотин Америкаси халқларининг диний урф-одатларига қизиқиш кучаймоқда. Ноевропача маданиятларнинг диний унсурлари Европа маданиятига фаол кириб келмоқда. [4] Бугунги кунда кўз ўнгимизда юз бераётган маданиятлар мулоқоти, аниқроқ айтганда Шарқ ва Ғарб маданиятлари синтези нафақат ижобий, балки салбий оқибатларга ҳам олиб келмоқда. Масалан, айрим эзотерик, диний-мистик ҳаракатлар ва ташкилотларга хос бўлган диний амалиёт шакллари ва услублари ўз мухлисларида диний фанатизмнинг муайян унсурларини шакллантиради ва мустаҳкамлайди, улар ялпи вайронкорлик ва нигилистик хусусиятга эга бўлган мўлжаллар билан тавсифланади. Буни шу жумладан айрим ғарб мамлакатларида мазкур «янги» динларнинг мухлисларини асосан тиббий воситалар ёрдамида нормал ҳаётга қайтариш билан шуғулланувчи махсус агентликлар пайдо бўлгани ҳам тасдиқлайди¹.

Ҳозирги вақтда дунёнинг турли минтақаларида кузатилаётган диннинг сиёсийлашуви жараёни ҳам диний фанатизм билан боғлиқ муаммоларнинг бутун бир мажмуи (у ижтимоий, тарихий, этник, фалсафий, психологик, ахлоқий ва бошқа муаммоларни ўз ичига олади) долзарбланишига сабаб бўлмоқда. Зиддиятли шароитларда ривожланаётган дунёда одамларни жипслаштирувчи, инсоннинг кадр-қимматини юксалтирувчи мардлик, довюраклик, фидокорлик, некбинлик, дўстлик, меҳр-муруватлилиқ каби юксак ахлоқий фазилатлар билан бир қаторда, кишилар ўртасига нифоқ солувчи, инсоннинг кадр-қимматини камситувчи шафқатсизлик, бағритошлиқ, риёкорлик, сотқинлик, жоҳиллик, ақидапарастлик ҳам мавжуд. Буларнинг барчаси жамиятдаги муносабатларда кескинлик пайдо бўлишига, инсон ўз қобиғига ўралишига, ижтимоий тартибнинг беқарорлашувига олиб келади. Буига диний фанатизм ҳам ўз ҳиссасини қўшаётганлиги диний маърифат соҳасида муайян бўшлиқлар борлигидан далолат бермоқда.

Шундай қилиб, инсон онгида диний фанатизм феномени маданият тарихи, дин ва ҳурфикрлилиқ тарихига оид кенг маълумотлардан, айрим гуманитар ва ижтимоий фанларнинг билимларидан фойдаланган ҳолда комплекс таҳлил қилиниши мақсадга мувофиқ. Бизнинг фикримизча диний фанатизм ижтимоий-маданий, ижтимоий-психологик ва биопсихологик асосларга эга эканлиги, XXI аср бошида у ҳозирги дунёнинг ҳам Ғарбда, ҳам Шарқда кузатилаётган жамиятдаги ижтимоий, маданий ва иқтисодий зиддиятлар таъсирида вужудга келган бир қатор муаммоларда намоён бўлмоқда. Шу боис, бугунги кунда диний фанатизм мўлжалларини шакллантириш мақсадида инсон онги ва ҳулқ-атворида таъсир кўрсатиш усуллари ва механизмларини ҳозирги замон фани нуктаи назаридан тушунтириш муҳим аҳамиятга эга.

Инсон моҳиятига таъсир этувчи турли омилларни таҳлил этиб шуни таъкидлаш лозимки, жаҳон маданияти дурдоналарини ўзлаштириш асосида унда бағрикенглик, одамийликни тарбиялаш, юксак

¹ Қаранг: Ткачева А.А. Индуистские мистические организации и диалог культур. - М., 1989. - 42-6.

маданиятни шакллантириш ва ҳар қандай жаҳолатни бартараф этиш учун диний ва дунёвий маърифат усуллари тақомиллаштириш мақсадга мувофиқ.

Адабиётлар рўйхати:

1. Кинг А., Шнайдер В. Первая глобальная революция // Радикал. 1991. 18 дек. № 49-50. -3-б.
2. Румий Ж. Ичиндаги ичиндадир. - Тошкент: Маънавият, 2006.
3. Ясперс К. Смысл и назначение истории. - Москва: 1991. - 32-33-б.
4. Масалан, қаранг: Ткачева А.А. Индуистские мистические организации и диалог культур. - М., 1989; New Religions Movements and Rapid Social Change. - P, 1986.
5. Қаранг: Ткачева А.А. Индуистские мистические организации и диалог культур. - М., 1989.-42-б.
6. Zelenkov, M. Y., Laamarti, Y. A., Diaghilev, V. V., Vasilyeva, O. N., Zinkovsky, S., & Shermukhamedova, N. (2021). The system of key risk factors contributing to religious terrorist activities in the 21st century. *European Journal of Science and Theology*, 17(3), 91-101.
7. Namozova, Y. "Socio-historical genesis of educational philosophy formulated in Turkestan." *ISJ Theoretical & Applied Science*, 10 (78) (2019): 370-374.
8. Абдуллаева, Н. (2023). Эффективные методы организации научной деятельности студентов. *In Library*, 22(2), 113-125. Извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/archive/article/view/21747>
9. Shermukhamedova, N. A. "Stil nauchnogo myishleniya. Tashkent, Universitet." (2005).
10. Zikirova, N., et al. "Interactive Strategies and Methods of Education." *International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE) ISSN* (2019): 2277-3878.